

Bywyd Crefyddol/Religious Life

Mae’r *Jewish Year Book* yn dyddio sefydlu’r gymuned Iddewig yn Llandudno i 1905. Hysbysebodd A. M. Flash a H. Blairman wasanaethau dydd sanctaidd uchel ym 1907, a helpodd Morris Wartski a Solomon Croop i sefydlu’r synagog gyntaf ym 1909. Roedd y gymuned yn rhy fach i gynnal ei synagog ei hun, felly cyfarfu yn y Neuadd Masonaidd ar Stryd Mostyn.

Cyrhaeddodd y gymuned ei hanterth o tua 50 o deuluoedd ar ddiwedd yr Ail Ryfel Byd. Roedd llawer wedi symud dros dro i ddianc rhag cyrchoedd bomio yn ninasoedd Lloegr. Prynwyd tŷ preifat mawr yn 28 Church Walks a’i adnewyddu fel synagog i ddarparu ar gyfer y gynulleidfa fwy.

Dechreuodd y niferoedd ddirywio pan symudodd teuluoedd adref, tyfodd plant i fyny a symudodd i ffwrdd, a bu farw aelodau hŷn. Daeth yn anodd cynnal gwasanaethau llawn reolaidd, a oedd yn gofyn am minyan (cworwm o 10 dyn dros 13 oed). Ar gyfer angladdau ac achlysuron pwysig eraill, ffurfiwyd minyan dros dro.

Rhwng c. 1909 a c. 1965, cyflogodd Llandudno rabbiniaid i gynnal gwasanaethau ac ymgymryd â dyletswyddau crefyddol eraill, gan gynnwys lladd kosher, enwaediadau, a chyfarwyddyd crefyddol, yn wahanol i gymunedau mwy lle’r oedd llawer o unigolion yn gwneud y tasgau hyn.

Ym 1977, unodd cymuned fechan Iddewig Bae Colwyn â Llandudno i gynyddu’r niferoedd. Heddiw mae’n dal i gael ei hadnabod fel Cynulleidfa Hebraeg Llandudno a Bae Colwyn.

Cadw Kosher

Er nad oedd siop gigydd kosher bwrpasol, roedd y rabbiniaid yn lladd cig eidion, cig oen a chyw iâr a’u paratoi. Yna fe’u gwerthwyd mewn cownter kosher arbennig yn y cigyddion lleol. Pan nad oedd lladdwr Iddewig yn Llandudno, roedd yn anodd dod o hyd i gig kosher. Weithiau fe’i hanfon ar y trŵn o gymunedau mwy yn Lerpwl a Manceinion, a oedd yn gweithio yn ystod tywydd oerach.

Roedd hefyd yn anodd dod o hyd i fara kosher, gan fod pobyddion yn aml yn iro tuniau torth gyda chynhyrchion nad ydynt yn kosher, fel bras cig moch. Byddai teuluoedd nad oeddent yn gallu gwneud yr hyn yr oedd ei angen arnynt yn ei brynu ar deithiau siopa i ddinasoedd mwy. Wrth i amser fynd ymlaen, roedd Iddewon sylwgar yn dibynnu ar swmp-brynu a storio rhewgelloedd.

Angladdau Iddewig

Heb fynwent Iddewig bwrpasol, claddwyd Iddewon yn Llandudno yn Lerpwl, Manceinion a Llundain. Yn 2010, agorwyd un ym Mynwent Lawnt Llanrhos.

Canolfan Encil Chabad Lubavitch

Oherwydd bod Llandudno yn parhau i fod yn gyrchfan wyliau poblogaidd i Iddewon Uniongred, cymerodd Chabad-Lubavitch Synagog Llandudno o’r gymuned yn gynnar yn y 2000au a’i defnyddio fel encil, gan alluogi trigolion ac ymwelwyr Iddewig lleol i barhau i addoli.

Mae gwreiddiau Chabad-Lubavitch yn y 18fed ganrif, ond daeth yn fudiad byd-eang yn dilyn yr Holocost. Maent yn darparu gofal am anghenion ysbrydol a materol Iddewon ledled y byd, waeth beth fo’u henwad.

Bob blwyddyn, mae twristiaid Iddewig yn parhau i ymweld ac addoli yn Llandudno, gan drefnu digwyddiadau amrywiol a siopau kosher pop-up ledled y dref yn ystod tymor yr haf.

Canolfan Encilio Chabad yn 28 Church Walks. Credyd delwedd Llwybr Treftadaeth Iddewig Llandudno. The Chabad Retreat Centre at 28 Church Walks. Image Credit Llandudno Jewish Heritage Trail.

Y broses yn dathlu cysegru 28 o Gerdodau Eglwys ym 1948. Delwedd trwy garedigrwydd Bernard Croop. The procession celebrating the consecration of 28 Church Walks in 1948. Image courtesy of Bernard Croop.

Araith yn seremoni gysegru 28 Church Walks ym 1948. Delwedd trwy garedigrwydd Bernard Croop. Speech at the consecration of 28 Church Walks in 1948. Image courtesy of Bernard Croop.

The *Jewish Year Book* dates the establishment of the Jewish community in Llandudno to 1905. A. M. Flash and H. Blairman advertised high holy day services in 1907, and Morris Wartski and Solomon Croop helped establish the first synagogue in 1909. The community was too small to maintain its own synagogue, so it met in the Masonic Hall on Mostyn Street.

The community reached its peak of around 50 families at the end of WWII. Many had temporarily relocated to escape bombing raids in English cities. A large private house at 28 Church Walks was purchased and refurbished as a synagogue to accommodate the larger congregation.

Numbers began to decline when families moved home, children grew up and moved away, and older members died. It became difficult to hold regular full services, which required a *minyan* (a quorum of 10 men over the age of 13). For funerals and other important occasions, an ad hoc minyan was formed.

Between c. 1909 and c. 1965, Llandudno employed rabbis to conduct services and undertake other religious duties, including kosher slaughter, circumcisions, and religious instruction, unlike larger communities where many individuals did these tasks.

In 1977, the small Jewish community of Colwyn Bay merged with Llandudno to boost numbers. Today it is still known as the Llandudno and Colwyn Bay Hebrew Congregation.

Keeping Kosher

Although there was no dedicated kosher butcher shop, the rabbis slaughtered beef, lamb, and chicken and prepared them. They were then sold at a special kosher counter at the local butchers. When there was no Jewish slaughterer in Llandudno, it was difficult to source kosher meat. Sometimes it was sent by train from larger communities in Liverpool and Manchester, which worked during colder weather.

It was also difficult to source kosher bread, as bakers often greased loaf tins with non-kosher products, such as pork lard. Families who could not make what they needed would buy it on shopping trips to larger cities. As time went on, observant Jews relied on bulk buying and freezer storage.

Jewish Funerals

Lacking a dedicated Jewish burial ground, Jews in Llandudno were buried in Liverpool, Manchester and London. In 2010, one was opened in Llanrhos Lawn Cemetery.

Chabad Lubavitch Retreat Centre

Because Llandudno remains a popular holiday destination for Orthodox Jews, Chabad-Lubavitch took over the aging Llandudno Synagogue from the community in the early 2000s and used it as a retreat, enabling local Jewish residents and visitors to continue to worship.

Chabad-Lubavitch has its roots in the 18th century, but became a worldwide movement following the Holocaust. They provide care for the spiritual and material needs of worldwide Jewry, regardless of denomination.

Rydym yn ddiolchgar i ymddiriedolwyr Cronfa Marc Fitch am grant tuag at gostau’r prosiect hwn.
We are grateful to the trustees of the Marc Fitch Fund for a grant towards the costs of this project.

Gyda diolch i Brifysgol Bangor am eu cymorth.
With thanks to Bangor University for their assistance.